

Mühazirə №13

Mövzu:Mürəkkəb cümlə və əlaqə vasitələri

Plan:

13.1.Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr;

13.2.Tərkib hissələri arasında məna və qrammatik əlaqənin xarakterinə görə mürəkkəb cümlənin növləri.

13.1.Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr

Mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən bütöv bir tam halında birləşməsindən əmələ gələn cümlədir.Sadə cümlənin bir qrammatik əsası olduğu halda,mürəkkəb cümlənin iki və daha artıq qrammatik əsası olur.Mürəkkəm cümlə də sadə cümlə kimi vahid intonasiya ilə tələffüz edilib,bitmiş bir fikir ifadə edir.

Sadə cümlədən fərqli olaraq,mürəkkəb cümlə bizi əhatə edən obyektiv varlığa aid daha mürəkkəb hadisələri əhatə edir və buna görə insan nitqinin daha sonralar yaranmış,daha yüksək ifadəçisi kimi meydana çıxır.

İnsanlar sadə cümlələrdən istifadə edərkən ayrı-ayrı fikri və hadisələri sadəcə olaraq sadalayır və bunları bir-biri ilə əlaqələndirmir.Lakin mürəkkəb cümlə dildə fakt və hadisələri bir-biri ilə möhkəm şəkildə bağlamış olur.Məsələn:O ağlayır.Bu gülür.O işləyir.Bu yatır və s.kimi cümlələrdə hadisələr sadəcə olaraq qeyd edilmiş, əlaqələndirilməmişdir.O ağlayır,bu isə gülür.O işləyir,bu isə yatır cümlələrində vəziyyət isə tamamilə başqadır.Burada hadisələr biləvasitə əlaqələnmiş və hadisələrə modal qiymət verilmişdir.Eyni fikri həm sadə,həm də mürəkkəb cümlə şəklində ifadə etmək olur.Məsələn:*Səlimin belə əsəbi danışığını birinci dəfə eşidirdim. – Birinci dəfə eşidirdim ki,Səlim belə əsəbi danışır.*

Mürəkkəb cümlənin hər bir tərkib hissəsi sadə cümləyə oxşayır.Sadə cümlə kimi mürəkkəb cümlənin hər bir tərkib hissəsi baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət

olur. Mürəkkəb cümlənin də hər bir tərkib hissəsi də cümləyə tərkibli və ya tək-tərkibli cümlə şəklində formalaşır. Mürəkkəb cümlənin hər bir tərkib hissəsi də sintaktik əlaqələrlə əlaqələnir. Bu oxşarlığa baxmayaraq, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini həqiqi mənada müstəqil sadə cümlə hesab etmək olmaz. Çünki mürəkkəb cümlənin bütün tərkib hissələri mənə və intonasiya cəhətdən birləşərək bir tam təşkil edir. Əgər mürəkkəb cümləni sadə cümlələrə parçalasaq, əvvəlki mənə, intonasiya yox olur. Bunu “Mən bilirəm, sən nə demək istəyirsən” cümləsini iki müstəqil cümləyə ayırmaqla görmək mümkündür: “Mən bilirəm” “Sən nə demək istəyirsən?”

Mürəkkəb cümlənin bütün tərkib hissələri mənə və intonasiya cəhətdən birləşərək bir tam təşkil edir. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin əlaqələndirən aşağıdakı vasitələr vardır:

1. *İntonasiya* mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən ən qədim vasitədir. İndi də canlı danışq dilində mühüm rola malikdir. İntonasiya başqa vasitələr olduqda da mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirir. Lakin əlavə vasitələr olmadıqda, əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür. Məsələn: Vaxt gələndə qoyun dibəyə sağılır, ilan südü içir, yerinə qızıl qoyub gedirdi. (Ə.V); Mən bilirəm, təqsir mənim yoldaşımdadır. (Ə.V); Nə qədər ömür var, gəzib dolaşacam. (İ.Ş)

2. *Bağlayıcılar* əlaqə vasitəsi kimi intonasiyadan sonralar yaranmışdır. Bağlayıcılar mürəkkəb cümləni tabesiz və tabeli olmasına görə fərqləndirən vasitələrdən biridir. Məsələn: Qoca hər dəfə bu beyti oxuyurdu və hər dəfə gözləri dolurdu. (İ.H); Atan yazır ki, Şahmar dediklərimi unutmasın. (Ə.V)

Birinci cümlə tabesiz, ikinci isə tabeli mürəkkəb cümlədir.

3. *Bağlayıcı sözlər* mürəkkəb cümlənin tabeli növünün tərkib hissələrini əlaqələndirən geniş vasitələrdəndir. Bağlayıcı sözlər nisbi əvəzlilərə bəzi ədatların artırılması ilə formalaşır. Məsələn: kim, kim ki, hər kim, hər kim ki, hər kəs, hər kəs ki, nə qədər, hər nə qədər, harada, harada ki və s. Bunlar baş cümlədən əvvəl işlənən budaq cümlələrdə gəlir. Məsələn: Cəbini haraya ki qoyurdun, orda dinməz-söyləməz uzanırdı. (İ.Ş); Kim ki istəyirsə, onu daha çox yükləyirlər. (İ.Ş)

4.Şəkilçilər mürəkkəb cümlənin tabeli növünün tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələrdən biridir.Bunların içərisində -sa,-sə,-mı,-mi,-mu,-mü daha fəaldır.Bu şəkilçilər adətən budaq cümlənin sonunda işlənir və onu baş cümləyə bağlayır.Məsələn:Əlli yaş onu haqlasa da,qəşəng cəhətlərin bir çoxunu hifz edib saxlamışdır.(İ.Ş);Pərişan evə bir balaca gec gəldimi,anası ağır intizara düşürdü.(İ.Ş)

Bağlayıcı vasitələri ümumiləşdirdikdə mürəkkəb cümlələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1.*Asintetik mürəkkəb cümlələr* yalnız intonasiya ilə qurulan mürəkkəb cümlələrdir.Məsələn:Təbiət dəyişir,fəsillər bir-birini əvəz edirdi;Gün getdikcə qalxır,hava isinir,bənd çəkiləcək yerin altı düzlənirdi.(Ə.V);Bu təpədə evlər yıxılıb,evlər tikilmişdi.(İ.Ş)

2.*Analitik mürəkkəb cümlələr* tərkib hissələri bağlayıcılarla bağlanan mürəkkəb cümlələrdir.Məsələn:Əgər evində,cibində bir şey var,aləm sənə dostdur.(Ə.H);Həkim gələndə müəyyən edər ki,səndə neçə cür xəstəlik vardır.(S.R)

3.*Sintetik mürəkkəb cümlələr* tərkib hissələri şəkilçi ilə əlaqələnən mürəkkəb cümlələrdir.Məsələn:Su istəyirsə,vermə.(Ə.H);Baş-gözümüz əzilməyibsə,böyük işdir.(S.V);Zərifə razı olsa,onlar ailə qurarlar.(X.H)

4.*Analitik-sintetik mürəkkəb cümlələr* tərkib hissələri həm şəkilçi,həm də bağlayıcı ilə əlaqələnən mürəkkəb cümlələrdir.Məsələn:Əgər Bakıya getsək,bir bir nəfər vasitəsilə onların evindən xəbər tutsun.(X.Hasilova);Əgər bilmirsənsə,mən deyim.(İ.Ş);Əgər o məni tanıyan Qüdrətdirsə,arvadından geri qalmağa razı olmayacaq;İndi əgər bir adam desə ki,bu çoban Ərşad seyiddi,yoldaşları gülüb lağa qoyur.(İ.Ə)

13.2.Tərkib hissələri arasında məna və qrammatik əlaqənin xarakterinə görə mürəkkəb cümlənin növləri

Mürəkkəb cümlə tərkib hissələrinin asılılıq dərəcəsinə görə (məna və qrammatik əlaqənin xarakterini nəzərə almaqla) iki növə ayrılır:

1.Tabesiz mürəkkəb cümlələr;2.Tabeli mürəkkəb cümlələr.

Tərəfləri arasındakı asılılıq həm tabesiz,həm də tabeli mürəkkəb cümlələrdə olur. Lakin asılılıq dərəcəsinə görə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr fərqlənirlər.Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bərabər şəkildə,eyni dərəcədə bir-birindən asılıdır.Hətta tərəflərin yerini dəyişdikdə məna dəyişkənliyi yaranmır.Məsələn:*Onun başı ağrıyırdı və o,dərsə getməmişdi. – O dərsə getməmişdi və onun başı ağrıyırdı.*

Lakin tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasındakı asılılıq birtərəflidir.Tərkib hissələrindən biri (baş cümlə) müstəqil,o biri (budaq cümlə) ondan asılıdır.Ona görə də tərkib hissələrinin yerinin dəyişməsi məna dəyişikliyinə səbəb olur.Məsələn:*O,dərsə getməmişdi,çünkü onun başı ağrıyırdı. – Onun başı ağrıyırdı,çünkü o,dərsə getməmişdi.*

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,2017

2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili, IVh. Sintaksis, Bakı,2007

3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis,Bakı,2010